

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Mutacijos sovietmečio rūke

2013-11-04

ŽURNALAS: METAI

TEMA: Recenzijos, anotacijos

AUTORIUS: Jūratė Sprindytė

DATA: 2013-11

Mutacijos sovietmečio rūke

Jūratė Sprindytė

Rimantas Šavelis. ŠIEK TIEK MĖNESIENOS. – Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2013. – 244 p.

Rimanto Šavelio, vyresnės kartos rašytojo, naujas romanas apie sovietmetį – be tiesmukų ideologinių implikacijų, pasakojama tarsi iš ano meto „vidaus“, bet akcentai šių dienų požiūriu sudėti teisingai, blogis apnuogintas. Tačiau ir skaitant, ir rašant vis kamavo vienas dviprasmiškas klausimas: kiek tai retro tekstas, o kiek šiuolaikiškas?

„Šiek tiek mėnesienos“ veiksma organizuojamas lokaliame Patilčių miestelyje (kartais minimi Žvarbėnai, rajono centras), pasakojamos painios, linksmos ar niūrios provincijos gyventojų istorijos. Veiksmo metus tiksliai identifikuojau pagal lyg šiaip, bet, tikėtina, tyčia paminėtą „Sojuz-Apolon“ skrydį, o kadangi po gero pusmečio dar nebuvo atspausdinti vietinės poetės eilėraščiai ir visi įvykiai įsisuko po žiemos, tai šis aukštaitiškas pavasaris driokstelėjo 1976 m. Romane labai daug siužeto linijų ir veikėjų – trys kolūkio pirmininkai (veikia tik du, trečias minimas dėl to, kad pastatė puošnius kultūros namus), buhalterė, milicininkas, mokytojas, agronomas, zootechnikas, pieninės punkto vedėja, kultūros namų vadovė, vairuotojas, telefonistė ir daugybė kitų, realijos irgi tipinės sovietinės (buvusioje klebonijoje įsikūrė kolūkio kontora, į užtvankos statybą priplūsta kitataučių darbininkų, sparčiai vykdoma melioracija, genda technika, bijomasi partinių tikrintojų iš rajono, aukštinama meno saviveikla ir t. t.). Tikrovė autentiška, lyg sovietmetis būtų perkeltas iš atminties saugyklų.

Pasakojimo „vinis“ – virš miestelio tvyrantis tirštas rūkas („keistai melsvą permatomą miglą“ užtinkam jau 9 p.); ta migla, rūkas ar garai ir sukelia neįtikėtinų padarinių – materializuojasi keli numirėliai. Prisikelia prieš šimtą metų gyvenęs vietinis grafas

Liudvikas Rūka-Rūkevičius, atgyja tarpukario laikų gimnazistė Gabrielė, pokario kolūkio pirmininkas Liknora, motociklo avarijoje ką tik žuvęs mokytojas Gediminas Vėlius. Visi prisikėlėliai fiziniu pavidalu dalyvauja miestelio gyvenime, sukeldami jame didelę sumaištį. Kontoroje pasirodo Liknora (miręs lyg 1953, lyg 1967 m.), pyksta, kad nieko nepažįsta, bet ima direktyviškai vadovauti: „Čia taip viskas pasikeitė, kažkokia palaida bala, tiesiog betvarkė!“ (p. 22). Niekas jo nebeklauso. Prisikėlėliai vadinami „ateiviais“ (jie ir yra iš kito pasaulio, atsiranda iš rūko). Rūko simboliką gražiai sumetafizina mokytojo Gedimino deklamuojama eilutė: „Iš rūko į rūką kaip vėjas nurūko gyvenimas mūsų svaigus“ (p. 57). Romane yra užuominų, kad Gediminas vienintelis galėtų būti iš tikrųjų gyvas, nes karstas po žūties avarijoje nebuvo atidarytas, o iš rajono ligoninės prapuolė neatpažintas lavonas, tad gal palaidojo kitą.

Atvykėliai iš anapus nesąmoningai supriešina praeities ir dabarties laiką, tuo sukeldami nuotykių ir nesusipratimų laviną. Išskydusią jų tapatybę geriausiai apibūdina Gabrielė, pirmąkart pamačiusi televizorių. Kai sužino, kad tai „vaizdas per atstumą“, tokį šio daikto veikimo principą taiko sau („Kad ir aš gyvenu vaizde. Vaizde per atstumą“, p. 171). R. Šavelis rado originalų būdą parodyti istorijos kaitą – kaip prieš šimtą ar pusšimtį metų gyvenęs žmogus priimtų romane vaizduojamą XX a. 8-tojo dešimtmečio tikrovę. Įspūdingiausias romane ir yra šis vaizduotės viražas, kai atgaivinus būtojo laiko personažus kaktomuša suduriami skirtingi istoriniai periodai su savo įvykiais, papročiais, technologijom, mentalitetu. Ne(at)pažinimo, nepritapimo alogika nuolat sukuria paslaptingas ar komiškas situacijas, todėl romaną skaityti smagu.

Buvusius laikus charakterizuoja ir gausiai eksplikuoti veikėjų prisiminimai. Gimnazistė, pasirodo, ne tokia jau nekaltutė, su draugeliu kažką vogė, myriop pasiuntė advokatą. Jos adaptacijos mechanizmai puikūs – jai parūpsta ir Gediminas, ir meno saviveikla. Grafas narsto Pirmojo pasaulinio karo realijas, ilgisi *mamàn*, bendravimo prancūziškai, klasikinės muzikos, dvaro aplinkos ir elgiasi neadekvačiausiai, kol jį „supakuoja“ valstybės saugumo organai. „Įlindęs“ į pirmojo kolūkio pirmininko kailį, R. Šavelis glaustai nusako beviltiškas pokario situacijas, deportavimo mastą:

Septyni kiemai iš Alksnynės! Taigi visas kaimas! Pasiuto jie tenai, ar ką? Jeigu miške gyvena, tai jau miškiniai? O kur jiems dėtis? Miško neperkelsi kitur, tuo labiau Taručių šilo, nebent padegtum ar iškirstum. Reikia drąsos, kad gyventum tokiaame užkampyje. Liknora į Alksnynę niekada nevažiuodavo vienas, pasiimdavo su savim kokį apyblaivį strebitelį (p. 130).

Liknoros, kaip ir grafo, istorijos papasakotos pagal šių dienų istorinės savivokos konvencijas. Romane drąsiai parodomos ištikimų sovietinės valdžios tarnų servilizmo šaknys: žema kilmė, tinginystė, keršto jausmas, pavydas, nemokšiškas (ydinga Liknoros gyvenimo programa prasidėjo nuo mažų dienų). Jautriausiai, palikus už borto šelmystes ir ironijas, plėtojama Gedimino biografinė kreivė (empatiškas santykis išduoda, kad čia nemaža autobiografinių motyvų). Pakiliu romantinės melancholijos stiliumi surašytos Gedimino vaikystės ir jaunystės godos, kelias į mokslus, tuštėjančio kaimo prarastis, kupini rezignacijos sakiniai apie „plaukimą pasroviui“, neišsipildymą, prisitaikymą, bet galiausiai šį personažą gelbsti knygos apie savo gimtinę rašymas.

R. Šavelis turi reto jaukumo humoro jausmą ir moka dinamiškai pinti siužetą (juk jo

kūrybinė biografijs daug kino scenarijų), todėl neserga lietuviams būdinga lėto pasakojimo liga. Atvirksčiai – romano vyksmą lakdina pirmyn ir žvalus stilius, ir fabulai pagreitį teikiantys mįslingi nesusipratimai. Kūrinys nestokoja intrigos – juk rašo populiariausio lietuvių nuotykinio romano „Tadas Blinda“ autorius!

Romanas polifoniškas veikėjų kiekiu, kai kurių jų funkcijos romane kiek abejotinos, – gal tiesiog norima pavaizduoti kuo išsamesnį bendruomenės paveikslą. Patilčiai, kaip ir kiekvienas kaimas, turi savo keistuolį – šį vaidmenį atlieka atsiskyrėlis Anupras Lūža, studijavęs Europos universitetuose, galėjęs net įsidarbinti filosofijos katedroje, bet įvykusi kažkokia drama ir pa(r)važiavo... Gyvena žeminėje, kurią *perpetuum mobile*, kartais buria, kartais giliamintiškai filosofuoja.

Skaitant dinamišką romaną kiek glumina atsitiktinis ryšys tarp veikėjų, nebaigtos jų likimo linijos, neišrišti mazgai (miestelį sukrėtęs pirmininko žmonos Liknorienės nužudymas pamiršamas). Tokį nerišlumą R. Šavelis aiškina „turgaus principu“ – esą, turguje perkant maišą bulvių, pirkėjas ir pardavėjas susitinka tik akimirksniui, vėliau visiems laikams išsiskiria, bet tarp jų kontaktas vis dėlto įvyko! Čia pasakotojas išlenda į pirmą planą ir ima skaitytojui komentuoti savo amato vingrybes (p. 208). O skaitytojui kyla įtarimas, ar nebus ta turgaus metafora gudrus (pasi)aiškinimas dėl kompozicijos trūkumų, t. y. rašymo technikos bėdos? Nesusieinantiems galams maskuoti patogus ir rūkas: „Viskas rūke! Taip, būtent r ū k e!“ (p. 112). Tikrai pavykęs finalas realistiškai įprasmina visas mistikas – pasirodo, netoli esančiame rusų kariniame poligone vykdyti kažkokie nusikalstami eksperimentai, deja, nesėkmingi, tad rūkas – ne gamtiškos kilmės. Kad tokio rūko „nėra ir negali būti“ (p. 124), seniai žinojo pranašas Anupras Lūža. Rūko kilmė paaiškėja pasirodžius kariškiams su dujokaukėmis ir paskelbus Patilčius uždrausta zona, iš kurios evakuojami visi gyventojai (du mėnesius pavėlavus tai padaryti). Baigiasi romaną aliuzijomis į mutantus – sakiniu, kad Patilčių miestelio gatve einantis gaidys vis garsiau loja šuns balsu.

Nepaisant nokautuojančio finalo, aptariamasis romaną atrodo atėjęs šiek tiek iš andainykščių laikų, pasakojimo strategijos beveik nuspėjamos, o kai kurie fragmentai nelyginant rašyti prieš trisdešimt ar daugiau metų. (Nenustebčiau, jei matydamas, kad negali sakyti teisybės, rašytojas būtų krūvelę juodraščių atidėjęs į šalį; juk jo 1974 m. išleisto romano „Dievo avinėlis“ credo buvo ne „Ilsėkis ramybėje“, bet „Ilsėkis teisybėje“.) „Šiek tiek mėnesienos“ puslapiuose atpažįstame tiksliai ir taikliai brežnevinio sovietmečio ideologinę-socialinę dimensiją (socialinės diagnostikos būta ir geriausiuose Raimondo Kašausko, Jono Mikelinsko, Mykolo Sluckio, Vytauto Bubnio ir kt. epikos kūrinuose – bet aktualiajai vartosenai jie vargiai bebus prikelti). Naujajame kūrinys R. Šavelis iškyla kaip tradicinių romanų pasakotojas, tiksliau – „pasakorius“, visąžinis ir visaregis socialinių procesų žinovas, kompetentingas žmonių charakterių (kurie realistinėje tradicijoje pagrįstai vadinami „pilnakraujais“) vaizduotojas. Jo pasakojime apie bendruosius miestelio įvykius dažnai girdimas kolektyvinis patiltiečių liaudies balsas, nereta frazė „senbuviai patiltiečiai tvirtino...“ (p. 54). Nutolus nuo tų laikų vis labiau matyti, kaip sudvigubėjo žodžių reikšmės – svarstydamas apie romane atspindimą patiltiečių kolektyvinę patirtį, turiu galvoje giliai iš protėvių ūkų ateinančią „liaudies“ reikšmę, kurią implikuoja „liaudies dainos“, o ne „tarybinė liaudis“. Tuos niuansus puikiai žino ir R. Šavelis – rašydamas apie partizanus, prideda epitetą „raudonieji“. Jauniems skaitytojams vertinga romano savybė bus sovietmečio

atributika ir tarybinio sociolekto išmanymas: visi tie „liaudies priešai“, „liaudies sargybiniai“, „nesusipratę elementai“, „dirba ūkio gerovei“, „nesmerkė religinių įsitikinimų“, „saviveikla – tai antras šeimos židinys“, „tarybų valdžia išaiškina“, „už valdžią kraują liejau“, „gaziukas“, motociklas su priekaba „lopšeliu“ ir t. t., ir pan. Kuo didesnė ironiška distancija ir aukštesnis stilizacijos laipsnis, tuo geresnis efektas. Šmaikštuoja rašytojas ir atkurdamas karjeros laiptais kopiančių personažų vidines būsenas, šaržuoja ideologinių frazių tuštybę. Rengdamasi stoti į komunistų partiją saviveiklos vedėja Albina skaitė įstatus ir verkė: „Vis dar nebuvo perpratusi: ką reiškia demokratinis centralizmas. Atskirai kiekvieno žodžio prasmę ji suvokė, tačiau abiejų žodžių jungtis vertė niekais tą suvokimą. Laimė, partinį biurą, kaip vėliau paaiškėjo, labiau domino Albinos visuomeninė veikla pokario metais, mirusių tėvų politinės pažiūros ir giminių, gyvenančių užsienyje, laiškai. Ir štai jau bene penkeri metai, kai nesuprastas demokratinis centralizmas jai netrukdo pastoviai mokėti nario mokesčių ir vadovauti kultūros namams“ (p. 136).

Naujoviškiausia romane yra atgaivintieji numirėliai ir rūko simbolika, „okupacinė“ jo prigimtis bei padariniai; gerai perteikta, kaip naivūs patiltiečiai nenujaučia grėsmės, tik nuostabą ir suglumimą, ar pakeiksnoja, kad rūkas trukdo tvarkyti buitinius reikalus (nevažinėja priemiesčio autobusas). Melsvos miglėlės pavidalas, romano pradžioje atrodęs tik kaip nekaltas kūrybinis triukas, pabaigoje išplečiamas iki žudančio, išsigimimą lemiančio reiškinio.

O kas romane nenaujoviška – užtikrina tradicijos tęstinumą, tai irgi svarbu. Ilgą citatą rašau sąmoningai, pabrėždama kanoninės klasikinės prozos grožį:

saulė čia pamažėl merkiasi virš Aukštadvario miškų, vis labiau sirpdama, vis labiau sunkėdama, ir tada namai ir medžiai ištiesia ant drėgnos, garuojančios žemės ilgėsingus šešėlius, geltonai atsimuša polaidžio vanduo Verpetoje, nuo amžių šaukiamos tolimos bangų mūšos Rygos įlankoje, virš pievų pakimba šiltas rūkas, kvepiantis meldų puvėsiais ir pernykščiu arklių mėšlu. Ant visos šitos palaimos, kuri skirta tik Dievo išrinktiesiems, iš gilaus dangaus ima leistis lengva ir garsi sutema. Ir tada pašėlęs neramumas užgula patiltiečių širdis! (p. 61).

Dabartiniais kalbos nuskurdimo laikais toks Marių Katiliškį menantis „sultingas“ pasakojimas, žinoma, labai pasitarnauja prozos sveikatai.

Viliuosi radusi argumentų, kaip Rimanto Šavelio tekstas apie nykų sovietmetį susikabina su dabarties kontekstu.